



Cuiavian University in Wloclawek

The Odessa National A. V. Nezhdanova Academy of Music

**MODERN CULTURE STUDIES AND ART HISTORY:
AN EXPERIENCE OF UKRAINE AND EU**

Collective monograph

Wloclawek,
Poland
2020

*Recommended for publication
by the Cuiavian University in Wloclawek*

Editorial board:

dr **Jolanta Kloc**, Cuiavian University in Wloclawek;

dr **Zbigniew Brenda**, Cuiavian University in Wloclawek;

Samoilenko Oleksandra Ivanivna, Doctor of Arts, Professor, Vice-Rector for Research of Odessa National A. V. Nezhdanova Academy of Music;

Osadcha Svitlana Viktorivna, Doctor of Arts, Professor, Head of the Department of History of Music and Musical Ethnography of Odessa National A. V. Nezhdanova Academy of Music.

Modern culture studies and art history: an experience of Ukraine and EU :
Collective monograph. Riga : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2020. 540 p.

ISBN 978-9934-588-72-3

© Cuiavian University in Wloclawek, 2020

© The Odessa National A. V. Nezhdanova
Academy of Music, 2020

CONTENTS

Формування мислення сучасного виконавця в системі інтегральних зв'язків теорії музики та інтерпретології Александрова О. О., Шаповалова Л. В.	1
Етапи діяльності й репертуарна лінія Полтавського оперного театру 20-х років ХХ століття (джерелознавчий аспект) Андрєєва В. І.	21
Амбівалентна роль акультурації в українському соціумі Березінська О. В.	43
Античні мотиви в моді та дизайні одягу кінця ХХ – початку ХХІ ст. Білякович Л. М.	59
Историзм в русском искусстве на рубеже ХІХ–ХХ веков как символ национальной идентичности Дубровская Г. Н.	78
Портрети жінок-інтелектуалок у сучасній опері (на прикладах опер «Рітратто» В. Джетса і «Лу Саломе» Дж. Сінополі) Єфіменко А. Г.	98
Історичні трансформації художнього текстилю у ключі сучасного концептуального мистецтва Журавель-Змеєва Л. С.	117
Visits of J. von Ribbentrop to the USSR: protocol and cultural aspects Zakharova O. Y.	137
The culturological aspect of the professional training of the cadets at the higher educational establishments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine Zelenska O. P.	147
Внесок музикознавців у розбудову наукового товариства імені Шевченка в діаспорі Карась Г. В.	163
DeafSpace design concept as a means of socializing students with hearing impairments Katrichenko K. O.	187

Musical art of the Galician-Volynian principality Kindratiuk B. D.	202
Смислові виміри музичної обробки як мистецького явища і сфери композиторської інтерпретації Коновалова І. Ю.	220
Особистісне сприймання художніх образів історичної події в музиці сучасних українських композиторів Крепак К. В.	241
Сучасне естрадне вокальне виконавство у вимірах принципу культуровідповідності Кулага Т. О., Сегеда Н. А.	257
Художнє оформлення харківських сатиричних видань початку ХХ століття Михалевич В. В.	273
Виховання дитячого співацького голосу в системі загальноосвітньої та музичної шкіл Можайкіна Н. С.	288
Musically pedagogical aspect of wind solo compositions (on example of E. V. Denisov's creativeness) Nemkovich O. M., Hromchenko V. V.	308
Історіографія виникнення та розвитку менеджменту музичної культури в науково-теоретичних проєкціях Обух Л. В.	323
Популярний музичний жанр як чинник компенсаторної функції «нової простоти» в сучасному музичному мистецтві (на прикладі творчості В. Сильвестрова) Овсяннікова-Трель О. А.	339
Фортепіанний та камерний ансамбль у житті та творчості Фридерика Шопена Польська І. І.	360
Textual space of the music discourse: theory, practice Piatnitska-Pozdnyakova I. S.	382

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ САТИРИЧНИХ ВИДАНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Михалевич В. В.

ВСТУП

Початок ХХ століття по всій Російській імперії був короткотривалим періодом відносно вільної преси. На фоні війн, злиднів, революцій та погромів почали друкуватися видання дійсно європейського рівня. Це стосується як змістової, так і візуальної частини видань. Особливо в цей період розвивається сатирична періодика. Такий процес можна пояснити тим, що важкі часи потребували швидких змін, і люди прагнули бути максимально поінформованими. Інформація мала бути об'єктивною і оперативною, що відображає перебіг суспільних подій. Для сильнішого сприйняття та враження однієї інформації вже було недостатньо. Видання повинно було мати особливу форму подачі – яскраву, емоційну, влучну та гостру. На перше місце починає виступати зовнішній вигляд – дизайн періодичних видань, якісне ілюстративне наповнення та оформлення. Тому сатирична періодика гармонійно увійшла в потреби широкої аудиторії читачів того часу.

По всій імперії починають виходити гостро злободенні сатиричні журнали, особливо в період революції 1905–1907 рр. Ця тенденція яскраво проявилася в Харкові. Це не випадково, бо Харків мав давні традиції видання сатиричного часопису. Саме у Харкові вперше в Україні і в усій Російській імперії видавався у 1816 році журнал сатири та гумору «Харьковский Демокрит». На початку ХХ століття цей досвід підхоплять видавці з новими ідеями та дизайном, які також беруть за приклад європейські зразки, що відобразиться на художньому оформленні журналів. Починають друкуватися видання з кольоровими обкладинками, вдосконаленою типографікою, більш якісними ілюстраціями та декором. Для видавців стає зрозумілим, наскільки важливе художнє оформлення для періодики, особливо сатиричної.

Попри чисельні труднощі, пов'язані з цензурою, обмеженими технічними можливостями, браком коштів та кадрів, харківські видавці намагалися залучати до творчої роботи професійних літераторів, художників-карикатуристів та дизайнерів. Не усі були здатні досягти відповідного рівня, але завжди хтось мав бути першим. До таких піонерів сатиричного жанру можна віднести Аркадія Аверченко. Його талант уособлював багато творчих якостей. Аверченко виступав як видавець, редактор, коректор, літератор-сатирик, ілюстратор та

дизайнер. Завдяки йому сатирична періодика не тільки Харкова, а й усієї імперії піднялася на новий рівень. Але саме в харківський період видавничої діяльності Аверченко розвинув свій потенціал геніального сатирика та карикатуриста.

Харківські сатиричні видання початку ХХ століття представляють для української та міжнародної наукової спільноти не тільки історичну та культурну, але й художню цінність. По-перше, ці видання належать до українського культурного поля, а по-друге, нерідко вони включають кращі зразки дизайну та карикатур минулого століття.

Враховуючи усе вищесказане, спробуємо дослідити та проаналізувати сатиричні видання Харкова початку ХХ століття, а саме художнє оформлення відповідних видань, включаючи ілюстративний матеріал, та харківський період творчості Аркадія Аверченка.

У процесі роботи над дослідженням були використані відповідні наукові джерела: аналіз тематичного напрямку сатиричної періодики та опис творчої біографії як видавця та журналіста А. Аверченко знаходимо у працях Л. Михайлина; огляд революційних сатиричних видань простежуються у дослідженні Є. Демченко; типологія сатиричної преси часів Першої російської революції 1905–1907 рр. знаходимо у наукових матеріалах О. Лепілкіної; загальний огляд художнього оформлення сатиричних часописів на рубежі століть присутній у працях Н. Зикун та Н. Сидоренко, змістові особливості відповідних видань знаходимо у наукових доробках А. Боженко.

Попри вищезгадані наукові розвідки, ця тематика не достатньо вивчена, особливо це стосується художнього оформлення сатиричних часописів відповідного періоду.

1. Становлення сатиричної преси Харкова початку ХХ століття та її дизайнерські особливості

Вивчаючи харківську сатиричну періодика, не можна не згадати, що саме у Харкові було видано першій в Україні сатиричний часопис під назвою «Харьковский Демокрит» (1816). Хоча видання не відрізнялось особливим дизайном та візуальним наповненням, але той факт, що саме з нього бере початок уся українська сатирична преса, заслуговує на увагу. Видавцем «Харьковского Демокрита» виступав В. Маслович. У виданні друкувалися місцеві літератори, серед яких був і Г. Квітка-Основ'яненко. Часопис критикував кріпацтво та висвітлював міські проблеми в гумористичній формі. Треба відмітити, що уся друкована продукція тодішньої України виходила російською мовою, але, попри всілякі заборони та цензуру, в журналі «Харьковский Демокрит» вдавалося публікувати деякі твори українською мовою. На жаль, часопис

проіснував лише півроку, про що читачів дотепно проінформували на шпальті словами: «Кончина «Харьковского Демокрита».

Практично усі подальші роки XIX століття у Харкові нічого схожого на «Харьковский Демокрит» не спостерігалось. З 1880 року по 1918 рік видавалася харківська газета «Южный край», до окремих номерів якої друкувалися «Иллюстрированные прибавления». У цих додатках іноді розміщувалися карикатури. Наприклад, відомий одеський карикатурист М. Лінський подавав туди свої рисунки.

Революційні події 1905–1907 років вплинули на розвиток преси Російської імперії, зростала громадянська та політична активність населення, яке вимагало оперативної інформації у якісно новому вигляді. На цьому фоні у Харкові відбувається справжній розвиток сатиричної періодики. Виходять такі часописи, як «Брызги», «Буфф», «Злой дух», «Харьковская шпилька» (1906), «Штык» (1906–1907), «Меч» (1907), «Настоящее жало» (1906–1917), «Эхо» (1910), «Фонарь» (1911), «Колючки» (1913), «Война», «Ураган» (1914), «Нагайка» (1914–1915), «Свет правды» (1916), «Колосья» (1918). Загалом ці видання були налаштовані критично щодо влади, війни та різних соціальних негараздів та мали різний ступень революційного характеру (окрім «Настоящего жала»). Попри те, що більшість з перерахованих видань мали дуже короткий час існування (1–2 номери), деякі з них стали класикою гумористично-сатиричної преси. Це стосується не лише літературного наповнення часописів, а й візуального – дизайну та ілюстрацій.

У нашому дослідженні ми сконцентруємо увагу на тих часописах, які, на нашу думку, мають особливу дизайнерську та графічну цінність.

Для початку потрібно надати загальні відомості щодо технологічних та інших особливостей харківських сатиричних видань досліджуваного періоду, що впливають на дизайн часописів.

Класифікація та типологія періодики на початку XX століття ще не була прийнята, що відображалось на форматах та типах різних видань. Іноді такий стан зумовлює невідповідність фіксування назви та виду видання. Тому різниця між газетою та журналом була умовною. Найчастіше об'єм сатиричного часопису складав 8–16 сторінок складання, друкувався на цупкому низькосортному сіруватому папері формату приблизно 36x24 см. (залежно від технічних особливостей типографії).

Дослідниця Н. Зикун наголошує: «...на початку XX ст. обкладинка сатиричних видань ще не набула сучасного вигляду й повноти функціональності, це був лише титульний аркуш, який навіть не завжди друкували на щільнішому папері. Проте, на нашу думку, перша й остання сторінки (саме сторінки, а не аркуші) – це особливий оформлювально-змістовий елемент журналу. Титульна сторінка ще

залишалася першою сторінкою видання, хоча й відрізнялася за оформленням і змістом від внутрішніх його шпальт¹.

Віньетки, заставки, кінцівки, рамки були характерними елементами оформлення, що слугували діленню на шпальті. Однак ці графічні елементи часто були не пов'язані зі змістом видання, бо редакції користувалися обмеженою кількістю політипажів, які нерідко знаходили місце в абсолютно різних за жанром виданнях.

Художній рівень візуального наповнення періодики найчастіше залежав від професіоналізму місцевих ілюстраторів та дизайнерів. Часто карикатури мали самостійне значення та не прив'язувалися до тексту, однак зберігали загальну концепцію видання.

Ідентифікувати харківських карикатуристів проблематично. По-перше, художників часто не зазначали як авторів ілюстрацій, на відміну, наприклад, від одеських часописів аналогічного періоду. По-друге, карикатуристи нерідко користувалися псевдонімами, які могли бути не прив'язані до їхнього прізвища або імені.

Дослідниця О. Лепілкіна щодо цього зазначає: «Про склад редакцій місцевих сатиричних журналів важко казати, бо текстові та графічні матеріали підписувалися псевдонімами або ініціалами»².

Можна зробити припущення, що в оформленні та ілюструванні харківських сатиричних видань брали участь представники «Товариства харківських художників». Це підтверджують деякі приклади (Є. Агафонов – журнали «Штык», «Меч», «Злой дух»; В. Єрмилов – журнал «Колосья»). З огляду на це спробуємо дослідити дизайн та ілюстрації відповідних видань, відштовхуючись від історичних прикладів та фактів.

Після загального огляду художнього оформлення сатиричних видань початку ХХ століття звернемося до аналізу конкретних харківських прикладів.

У 1906 році будуть спроби випускати часописи «Злой дух» та «Харьковская шпилька».

Хоча журнал «Злой дух» не відрізнявся особливою злободенністю змісту, але проти журналу було судове слідство за статті та ілюстрації, які нібито ображали армію. Практично увесь тираж першого і єдиного номеру був конфіскований та знищений.

Стосовно видання «Харьковская шпилька», то воно включало більше «побутового» гумору, ніж гострих політичних тем, а також містило мінімальну кількість ілюстративного матеріалу. Обкладинка вирізнялася тим, що заголовок «Шпилька» був написаний по діагоналі брусковою антиквою, під якою був дотепний підзаголовок: «Орган сатирический,

¹ Зикун Н. Композиційно-оформлювальні особливості українського сатиричного видання початку ХХ століття. Вісник Книжкової палати. Київ, 2016. № 5. С. 32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2016_5_10 (дата звернення: 17.06.2020).

² Лепілкіна О. Провінциальная сатирическая пресса в России в начале XX века. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2008. № 12. С. 87.

юмористический, тоску разгоняющий и холодный душ вполне заменяющий». Також на обкладинці стандартно розміщувалася основна карикатура (рис. 1).



Рис. 1. «Харьковская шпилька». Обкладинка. 1906 р.

З огляду на цензуру сатирична преса початку ХХ століття була недовговічна, чого не скажеш про журнал «Настоящее жало» (1906–1917), який проіснував більше десяти років. Це пояснюється відповідним напрямом сатири журналу, яка виступала проти революції. Тому «Настоящее жало» вважався провладним журналом та належав до так званих «чорносотенних видань» того часу.

Видавцями були Гермейери, редакторами у різний час М.Г. Ковальов, А.К. Архипов, Я.Г. Буланов та інші. У часописі в сатиричній формі підіймалися проблеми міського благоустрою Харкова, питання моди, техніки. У гострій формі розглядалися національні питання, особливо проти єврейського населення.

Проаналізуємо дизайн обкладинки видання більш детально.

Другим кольором обкладинки був зелений, яким зафарбована тільки назва журналу «Жало». Ця назва-логотип написана деформованим гротеском з видовженими кутами, що підкреслювало характер видання. Під основним заголовком знаходився підзаголовок «Эхо общественно-политической юмористики. Орган независимой мысли», одна частина якого була набрана декоративним шрифтом, а інша – тонким гротеском. Далі друкувалися малою антиквою вихідні дані. Під усією шрифтовою композицією з лівого боку знаходилася основна ілюстрація, праворуч від якої був рядок змісту, який набирался тим самим шрифтом, що і вихідні дані, але з більшим інтерліньяжем. Обкладинка мала виважену та симетричну структуру (рис. 2).



Рис. 2. «Настоящее жало». Обкладинка. 1906 р. № 23

Цікавими прикладами дизайну є ювілейні обкладинки «Настоящего жала». Основна типографіка лишилась без змін, лише були прибрані зміст та вихідні дані. Головною новинкою було декоративне обрамлення зверху та з лівого боку обкладинки. Воно включало ілюстрації демонів та чортів на велосипедах, вплетених змій, рослин, орнаментів тощо. Дотепною деталлю цієї ілюстрації є хлист у одного з чортів, що зображає рік видання. Увесь цей модерністський декор оточує логотип журналу. З правого боку знизу знаходиться головна карикатура (рис. 3).



Рис. 3. «Настоящее жало». Обкладинка. 1907 р. № 1

Треба відмітити особливість типографіки обкладинки цього часопису. Слово «Настоящее» в головному заголовку було набране дуже малим

кеглем і розміщувалося над літерою «Ж» від заголовку «Жало». Тому назва журналу сприймається передусім лише як «Жало». Це може викликати плутанину під час ідентифікації цього видання. Зазначимо, що по Російській імперії у той час випускалося декілька сатиричних журналів під назвою «Жало», наприклад, у Москві, Іркутську тощо. Те саме можна сказати про вищезгаданий часопис «Харьковская шпилька».

Сторінки складання «Настоящего жала» побудовані у два рядки, підзаголовки набрані різною гарнітурою, ділення текстових блоків відбувається за допомогою лінійок та простих віньєток.

Більш детального огляду заслуговують карикатури видання. Тематично вони оспівують владу, виносять на перше місце критику опозиції та проблеми місцевого самоврядування. Наприклад, титульна карикатура на обкладинці, де символічно зображена Росія у вигляді паровозу, який несеться уперед, а на передньому плані у різні сторони розбігаються тварини, що символізують терор, анархію, партію кадетів тощо (рис. 3). Часто зображуються окремі гротескно потворні персонажі, що символізують анархістів, революціонерів, членів партії кадетів (1907 р. № 3. С. 4–5). У часописі є карикатури, в яких застосовується анімалізм, наприклад свині, які символізують подружню пару революціонерів (1906 р. № 23. С. 4–5). У журналі зустрічаються відверто антисемітські ілюстрації (1906 р. № 34), (1907 р. № 1. С. 4).

Значна кількість карикатур у виданні створена художником під псевдонімом «Еж», що ілюструють тексти з підписом «Ежикъ». Наприклад, оригінальний карикатурний фотоколаж на купця Жаткина, який захопив усі розважальні заклади Харкова (№ 1, 1907 р. С. 5).

Графічно ілюстрації виконані професійно, детально, враховуючи анатомію, пропорції, перспективу, та нагадують класичні англійські карикатури XVIII століття. Тональність передана штриховкою з урахуванням світлотіні. Попри професійну подачу, деякі ілюстрації «Настоящего Жала» мають вихолощеність графічного виконання, надуманість сюжетів, позбавлені гостроти та оригінальності композицій, які були присутні в інших харківських виданнях аналогічного жанру та періоду, наприклад, журналу «Штык» А. Аверченка.

Перейдемо до аналізу дизайну обкладинок, внутрішнього оформлення та карикатур періодичних видань «Брызги» та «Буфф», що виходили у 1906 році.

Редактором видання «Брызги» був В. Долгоруков. Журнал вийшов лише двома номерами, але при цьому дизайн обкладинок у них відрізняється один від одного. У першому номері логоназва «Брызги» набрана брусковою антиквою, у другому номері – рукописним шрифтом. У другому номері застосовується також друга фарба – червона.

У часописі зустрічаються ілюстрації на підтримку простих громадян, наприклад, карикатура, що зображує згорбленого старого, якому на спину кладуть мішки під назвами погроми, ненависть тощо. Під малюнком підпис: « – О Боже, за що мені нав'язують цю жахливу ношу? За що? ... Коли, нарешті, заберуть її з мого виснаженого тіла!» («Брызги». Обкладинка. 1906 р. № 1). Видання заверстане у два рядки з мінімальною кількістю декору.

У журналі цікавою є серія карикатур «Харьковские типы», що зображує типових харківських громадян («Брызги». 1906 р. № 1. С. 5). Видання візуально критикує в своїх ілюстраціях вищезгаданий часопис «Настоящее жало». Наприклад, в одній з карикатур чоловік намагається загорнути рибу в аркуш? на якому присутній напис «Жало» («Брызги». 1906 р. № 1. С. 8).

Якщо у першому номері персонажі карикатур мали гротескність та характерність, то у другому – вони більше схожі на нариси з непевною анатомією, невиразними позами та хаотичною штриховкою («Брызги», 1906 р. № 2). Загалом другий номер видання не справляє ефектного враження через не дуже якісне технічне виконання візуального наповнення.

Перейдемо до журналу «Буфф». Редактором єдиного номеру «Буффа» був О. Тиханович, з яким починає співпрацювати молодий Аркадій Аверченко – легендарна особистість для усієї сатиричної літератури (потім вони будуть разом працювати у виданні «Штык»).

Треба відмітити, що Аверченко в «Буффе» проявив себе не тільки як літератор, але і як карикатурист.

Обкладинка журналу має стилізований заголовок-лого, у якому літера «Б» дотепно поєднується з зображенням грибів, під якими сидить жаба. Під головним заголовком знаходиться підзаголовок «Юморолитературный журнал», набраний тонким декоративним шрифтом. Знизу та по боках від логотипу присутні малим кеглем вихідні дані, в яких дотепно напівжирним шрифтом зазначено: «Сто номерів у рік, виходить два рази на тиждень». Ще нижче – головна ілюстрація та підтекстовка.

Журнал заверстаний у дві та три колонки. Підзаголовки набираються різним кеглем та різноманітними гарнітурами. Попри те, що ілюстрації зроблені не професійним художником, у них відчувається гострота та гротескність. За цими якостями, що є одними з найголовніших для карикатуриста, не так помітні недоліки рисувальної грамоти. Як приклад можна навести титульну карикатуру, на якій зображено редакцію «Буффа», що потішається, розглядаючи свій журнал (рис. 4).



Рис. 4. «Буфф». Обкладинка. 1907 р. № 1

Хоча «Буфф» та «Брызги» перестали виходити у світ після перших номерів без втручання влади, але після цих проєктів починається поживлення сатиричної періодики Харкова завдяки вищезгаданому А. Аверченко.

2. Харківський період творчості Аркадія Аверченка

Аркадій Аверченко – талановитий журналіст, письменник та художник, який вплинув на усю сатиричну літературу Російської імперії на початку ХХ століття. Перші кроки відомого літератора починалися у Харкові. Для повноти нашого дослідження творчу біографію А. Аверченка, особливо харківський період, потрібно висвітлити більш детально.

Майбутній сатирик народився у Севастополі 1881 року, недовго навчався в гімназії та відвідував заняття з живопису. Дивує той факт, що Аверченко закінчив лише два класи гімназії, бо мав слабе здоров'я. Освіту обдарований хлопець надолужував самостійно з книжок та працюючи у харківських виданнях на початку творчого шляху.

Харківський період творчості Аверченка припадає на 1900–1907 рр. У цей час відбулося його становлення як видавця, письменника-сатирика, журналіста та карикатуриста.

Про початок видавничої діяльності сатирика можна прочитати у його розповіді «Уменьє жить», що була опублікована в журналі «Одуванчик» (1902): «... намагався видавати у Харкові сатиричні журнали («Сатир», «Оса», «Одуванчик»), але це були такі жалюгідні спроби, про які краще не казати. За умовами цензури тоді дозволялося випускати тільки два

номери з однією назвою. Я писав, малював, редагував та коригував – зараз це смішно згадувати»³.

З цих спроб можна виділити гумористичний альманах «Оса» (1901), що був виданий лише двома числами. Випуски «Оси» рясно прикрашені карикатурами на актуальні теми суспільно-політичного й культурного життя Харкова початку ХХ ст. («1901 рік», «радикальна справа», «Із оперети», «Орфей в саду», «аристократичні вправи»). Аверченко створив карикатурні сюжети для обкладинок «Оси», тематичні малюнки «весна», «Жінка!», «улюблені мотиви», «1 виставка картин місцевих художників» тощо⁴.

Перші спроби в літературі Аверченко зробив у харківській газеті «Южный край» (оповідання «Як мені довелося застрахувати життя», 1903 р.). Як згадувалося вище, для «Южного края» робив ілюстрації відомий одеський карикатурист М. Лінський, який знав А. Аверченка та зробив на нього дотепний шарж (рис. 5).



Рис. 5. Шарж М. Лінського на А. Аверченка

Поворотним для літератора та усієї харківської сатиричної преси стає 1905 рік, коли виходить «Харьковский будильник», а потім «Штык» і «Меч» (1907). Ці видання практично повністю були створені талановитим сатириком одноосібно.

Попри те, що гумористичний листок «Харьковский будильник» вийшов лише одним числом, це був якісний проєкт. Під псевдонімом редактора «Голочка», ймовірно, був сам Аверченко. Авторство текстів та карикатур, скоріше, теж належали йому. Зміст видання акцентував увагу на гострих соціальних проблемах, але не мав занадто

³ Миленко В. Аркадий Аверченко. Москва : Молодая гвардия, 2010. С. 18.

⁴ Сидоренко Н. Сатиричні альманахи Харкова (друга половина XIX – початок ХХ ст.). Образ. 2014. Київ, 2014. № 15. С. 116–117. URL: http://obraz.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Obraz_2014_15.pdf (дата звернення: 02.07.2020).

революційного спрямування. Стилiстично цей журнал нагадує майбутнi видання Аверченка «Штык» та «Меч». На обкладинцi посерединi заголовку-логотипу знаходиться рисунок обличчя чоловiка, якого розбудив будильник. Пiд заголовком титульна iлюстрацiя. Можна навести приклад гострої карикатури збiрника «Засiдання партiї правового порядку». Дизайн видання включає заставки у виглядi ластiвок, метеликiв, ворон, квіткових орнаментiв тощо.

Наступними проєктами сатирика були «Штык» (1906–1907) та «Меч» (1907). У цих виданнях Аверченко традицiйно виступав як редактор, письменник та iлюстратор. У журналах майже всi роздiли пiд псевдонiмами. «Меч» видавався дуже короткий час, усього три номери, «Штык» – дев'ять номерiв.

Проаналiзуємо журнал «Штык» бiльш детально, особливо дизайн та вiзуальне наповнення.

«Штык» позицiонувався як «журнал сатиричної лiтератури i гумору з рисунками в барвах». Видавець був Є. Тихонович, а редактором спочатку виступав О. Бахмач, потiм А. Аверченко. Журнал мав епiграми, анекдоти, сатиричну хронiку «Харкiв», рубрику «Гумористичний фейлетон» та висмиював полiтичну ситуацiю в iмперiї, критикував владу та висвiтлював продажнiсть журналістiв.

Обкладинка журналу мала додаткову червону фарбу i складалася у просту симетричну композицiю: зверху великий заголовок, пiд яким головна титульна карикатура з креолiзованим текстом. Оригiнальним декоративним шрифтом набрано головний заголовок – лiтери мають колоподiбну форму (рис. 6).

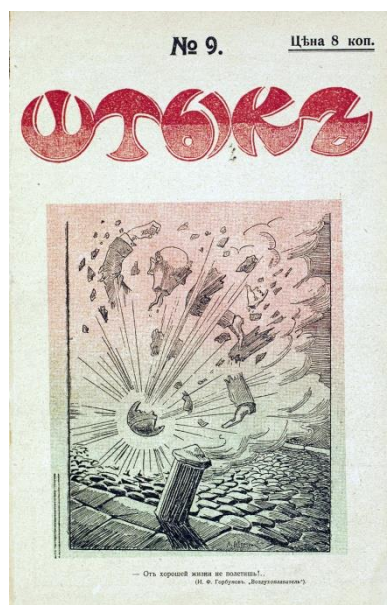


Рис. 6. «Штык». Обкладинка. 1907 р. № 9

Сторінки складання часопису заверстані у два рядки з різноманітними гарнітурами заголовків. У журналі практично немає політипажів та декоративних прикрас, окрім реклами. Усе ділення робиться за допомогою заголовків та простих лінійок. Аверченко навіть поглузував з масового використання у дизайні видань віньєток-черепів та талановито проілюстрував свій сатиричний нарис: «Це сьогодні має назву віньєтка. Сучасних редакторів хлібом не годуй – тільки дай їм череп у будь-яких комбінаціях» («Штык». 1907 р. № 9. С. 8).

Розглянемо карикатури А. Аверченка до «Штыка» більш детально.

Наприклад, дуже динамічна титульна карикатура, яку можна віднести до так званого «чорного» гумору. На ній показані частини тіла чоловіка, що розлітаються у різні сторони від вибуху – композиційного центру рисунку («Штык». Обкладинка. 1907 р. № 9). Карикатура, де символічно зображені Франція у вигляді жінки та бюрократія у вигляді німечного старого, які вдало поєднані прямокутною плашкою на задньому плані (рис. 7).

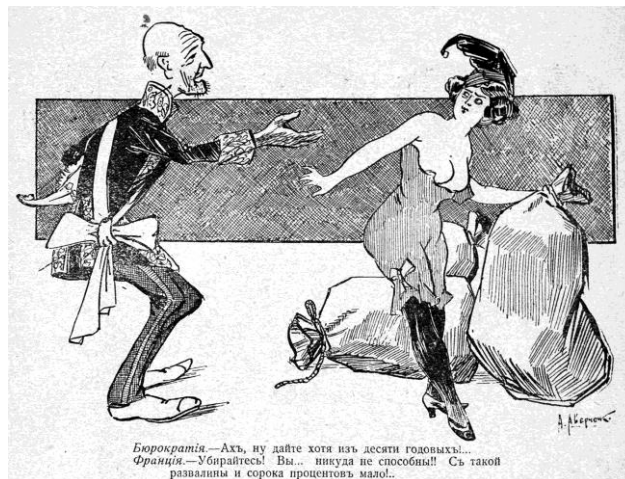


Рис. 7. «Штык». Карикатура А. Аверченка. 1907 р. № 9. С. 16

Ще хочеться відмітити використання в ілюстраціях сюжетних кадрів, що розвивають подію на кшталт коміксу (там само). Отже, ми бачимо, що художник у своїх карикатурах використовує динамізм, легку хрестоподібну або лінійну штриховку, символізм та чорний гумор.

Також можна виділити дотепні карикатури автора («До очікуваної війни», «Редакція «Штыка» під час виходу журналу»). Реклама на шпальтах журналу теж виготовлялася з гумором.

Треба відмітити, що за полеміку на сторінках журналу «Штык» проти провладного сатиричного журналу «Настоящее жало» видання Аверченка було оштрафоване, а потім взагалі заборонено.

Після накладання штрафу та скандалу з генерал-губернатором Аверченко змушений був поїхати з Харкова до Петербургу. В тодішній

столиці сатирик спочатку працює у виданні «Стрекоза» (1907), редагує журнал «Сатирикон» (1908–1913), а потім створює власний часопис «Новый сатирикон» (1913–1918), що стане одним з найпопулярніших сатиричних видань імперії на початку ХХ століття. Талант сатирика був визнаний на найвищому рівні. Попри гостру критику влади та військових дій, що висвітлювалася в «Новом сатириконе», журналом Аверченка зачитувалася імператорська родина і персонально сам Микола II.

У 1918 році разом з іншими опозиційними виданнями «Новий Сатирикон» було закрито новою більшовицькою владою. Аверченко доводиться емігрувати у Прагу, де він залишиться до кінця життя.

Як зазначає дослідник Л. Михайлин: «Саме в харківський період А. Аверченко зростав як письменник, усвідомив своє покликання сатирика, апробував специфічні авторські жанри малої сатиричної прози, якими користувалася потім російська сатира, наприклад, Михайло Зоценко»⁵.

Загалом ілюстративний матеріал, що був представлений на сторінках харківських сатиричних видань, не мав такої оригінальної манери виконання як, наприклад, в одеських журналах аналогічного періоду. Ми не знаходимо ілюстрацій на кшталт карикатур М. Дрізо або М. Лінського. Навіть карикатури Аверченка не мають такого рівня виконання, бо він не був професійним художником і не мав відповідної освіти. Літератор компенсував це своїм талантом сатирика та гострим чуттям композиції. Це підтверджує той факт, що для карикатуриста не обов'язково бути професійним художником.

Після яскравої творчої діяльності Аверченка у Харкові до 20-х років ХХ століття сатиричної періодики високого рівня не спостерігалось, окрім поодиноких спроб. Умовно можна віднести до харківських сатиричних часописів літературно-мистецький журнал соціал-демократичного напрямку «Колосья» (1918). У часописі періодично були представлені шаржі харківських художників, зокрема А. Козлова, В. Маркіна, Е. Штейнберга, на місцевих політиків та поетів. В оформленні видання брав участь художник В. Єрмилов (рис. 8).

Журнал був чорно-білий, ілюстрації та оформлення видання було вишукане, виконано в «модерністському» стилі, у манері О. Бердслі та Т. Гейне (заставки, рамки, він'єтки, шрифти заголовків). Також в оформленні проглядаються традиційно руські мотиви.

У 20-х роках навіть відносно вільна харківська сатирична преса переживає кризу. Це пояснюється остаточним приходом до влади більшовиків та впровадженням жорсткої цензури.

⁵ Михайлин І. Харківська журналістика в період першої російської революції. Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623> (дата звернення: 26.06.2020).

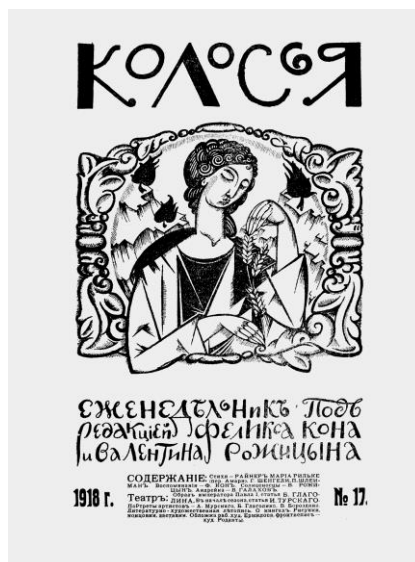


Рис. 8. «Колосья». Обкладинка. 1918 р. № 17

ВИСНОВКИ

Можна перерахувати такі особливості художнього оформлення харківських сатиричних видань початку ХХ століття: 1) в харківській періодиці аналізованого періоду відсутня класифікація, як і по всій Російській імперії; 2) практично увесь ілюстративний матеріал робився під псевдонімами; 3) перша сторінка є обкладинкою, яка здебільшого має симетричну композицію з великим заголовком-логотипом та титульною карикатурою; 4) використовується друга контрастна фарба (червона, зелена), найчастіше в обкладинці; 5) часто сторінки насичені стандартними політипажами (квіти, тварини, черепа тощо) та різноманітними гарнітурами підзаголовків; 6) ілюстративного матеріалу небагато, приблизно 5–6 карикатур на усе видання.

Порівнюючи художнє оформлення аппозиційних сатиричних видань та провладного журналу «Настоящее жало», можна помітити більш професійний рівень рисунку ілюстрацій та декору останнього. У деяких часописах спостерігається недопрацювання в ілюстраціях, простувате декоративне оздоблення та погана якість поліграфічних матеріалів. Але що стосується дотепності, оригінальності композиційних рішень, різноманітності та гостроти тем, то в опозиційній періодиці це подано цікавіше, особливо у виданнях А. Аверченка.

Попри цензуру, несприятливі економічні та соціальні умови досліджуваного періоду, харківські видавці робили неодноразові спроби друкувати сатиричні видання. Хоча більшість з цих спроб були дуже короткострокові, але навіть серед цих видань мають місце справжні твори видавничого мистецтва. Передусім це стосується творчого доробку харківського періоду Аркадія Аверченка. Саме харківський період творчості посприяв розвитку таланту великого сатирика та карикатуриста.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні проаналізований дизайн та ілюстративний матеріал харківських сатиричних видань початку ХХ століття. Зроблено акцент на особливостях композиції обкладинок конкретних часописів, їхньому декоративному наповненні та якості графічного виконання карикатур. На прикладах проводиться порівняння оформлення, типографіки, карикатур аппозиційного та провладного журналів. Простежено творче становлення видатного сатирика-видавця та карикатуриста Аркадія Аверченко у харківський період його життя. Наведено приклади видавничої діяльності Аверченка. Надано загальну бібліографічну базу сатиричних видань Харкова початку ХХ століття. Висвітлено проблему існування сатиричного видання під час тиску цензури відповідного часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах м. Харкова) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 253 с.
2. Демченко. Е. Сатирическая пресса Украины 1905-1907 гг. Киев : Наукова Думка, 1980. 142 с.
3. Зикун Н. Композиційно-оформлювальні особливості українського сатиричного видання початку ХХ століття. Вісник Книжкової палати. Київ, 2016. № 5. С. 31-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2016_5_10 (дата звернення: 17.06.2020).
4. Лепилкина О. Провинциальная сатирическая пресса в России в начале ХХ века. Вестник Челябинского государственного университета. 2008. № 12. С. 85-91.
5. Миленко В. Аркадий Аверченко. Москва : Молодая гвардия, 2010. 336 с.
6. Михайлин І. Харківська журналістика в період першої російської революції. Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1623> (дата звернення: 26.06.2020).
7. Сидоренко Н. Сатиричні альманахи Харкова (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Образ. 2014. Київ, 2014. № 15. С. 115-122. URL: http://obraz.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Obraz_2014_15.pdf (дата звернення: 02.07.2020).

Information about author:

Mykhalevych V. V.,

Candidate of Cultural Studies, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Fine Arts

Borys Grinchenko Kyiv University

18/2, Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, 04053, Ukraine

The project was implemented with the support of



**CENTER
for Ukrainian and European
Scientific Cooperation**

The Center for Ukrainian-European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Center for Ukrainian-European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian-European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

**MODERN CULTURE STUDIES AND ART HISTORY:
AN EXPERIENCE OF UKRAINE AND EU**

Collective monograph

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2020. gada 11. septembris
Tirāža 150 eks.